

ДИСКУСІЇ

ВСЕВОЛОД ТИХОНОВИЧ,

кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Соціальна ситуація і соціальний інтерес: динамічний аспект*

Abstract

The paper raises some debatable questions concerning social interests as a social phenomenon.

The concept of social interest is defined as an individual's (personality/group/community) value-rational attitude towards preservation (maintenance/reproduction/development/enhancement) of the ways of living and modes of behavior in society.

Structurally, an individual's value-rational attitude includes two determinants: (1) an individual's social status, objectively determined and subjectively interiorized; (2) subjective disposition to implement the intention of activity.

Круглий стіл з обговорення проблематики соціального інтересу, що відбувся в Інституті соціології НАНУ 19 лютого 2008 року [1], хоч як це дивно, є чи не єдиним такого ґатунку заходом у вітчизняній та й загалом радянській і пострадянській соціології останніх десятиліть. І це незважаючи на “дозрілість”, ба радше “перезрілість” проблеми соціального інтересу за доби кардинальних соціальних зрушень у суспільстві, змін у соціальній структурі, груповій і масовій свідомості, мотивації соціальної поведінки лю-

* Стаття продовжує обговорення проблем, порушених на засіданні круглого столу “Соціальні інтереси в дискурсі суспільних наук” (Київ, 19 лютого 2008 року).

дей. Свого часу авторові довелося безпосередньо долучитися до атмосфери наукових пошуків та зіткнень думок щодо сутності, функціональних потенцій, форм вияву інтересу як суспільного феномена [див.: 2]. З історичної відстані дискусії навколо інтересу є доволі повчальними і стимулюють до роздумів.

При розробленні соціологічної концепції соціального інтересу, саме соціологічної, на відміну, скажімо, від економічної чи політологічної, важливо врахувати, зокрема, досвід активного дискурсу явища інтересу у 50–60-х роках минулого століття в СРСР. Не вдаючись до багатьох деталей цього дискурсу, наголошу деякі головні його моменти. По-перше, теоретичний предметний рівень обговорення був, як тепер сказали б, переважно соціетальним, загальносуспільним, на рівні суспільних відносин у цілому як об'єктивного, матеріального, передусім економічного, підґрунтя і середовища функціонування інтересів. По-друге, переважав філософський чи соціофілософський рівень дискусії практично без залучення вірогідної емпіричної інформації. По-третє, здебільшого обирався гносеологічний аспект проблеми, який виявив три основні підходи до з'ясування змісту категорії “інтерес” і способів його функціонування як суспільного феномена: а) об'єктивістський — у його крайньому варіанті інтереси виникають поза свідомістю конкретних людей, а в конструктивній версії з тяжінням до утилітаристської концепції інтересу, за якою інтереси — це усвідомлені потреби; б) суб'єктивістський, що зрештою виходив на суто психологічне потрактування феномена; в) об'єктивістсько-суб'єктивістський, який розглядає походження і функціонування інтересу як “перехід об'єктивного в суб'єктивне й навпаки” (зокрема, А.Здравомислов).

Прихильники тієї чи іншої із цих трьох позицій, за рідкісними винятками, в підсумку вийшли з дискусії з тим самим, із чим прийшли, а дехто й багато років по тому, коли про саму дискусію вже забули, вважав, що вона ще триває. Іншими словами, обговорення виявилось малопродуктивним, незрідка схоластичним, коли головним аргументом є міра адекватності тієї чи іншої концепції висловлюванням класиків марксизму-ленінізму з приводу інтересів.

Повчальними у цій дискусії є принаймні дві обставини: 1) оперування високими абстракціями не наближало до з'ясування реальних процесів і тенденцій; 2) без ґрунтового масиву валідної соціологічної інформації, яка висвітлює функціонування даного феномена у суспільстві, глибоко з'ясувати його сутність неможливо. Нарешті, ще одна важлива обставина: ні в самій дискусії, ні в подальшому спеціально і змістовно не виокремлювався саме соціальний інтерес, на відміну від економічних, політичних, духовних тощо. Навіть А.Здравомислов у публікації вже 1986 року заторкує власне соціальні інтереси дуже побіжно [3, с. 110].

Певною спробою все ж таки спеціально і фахово зайнятися дослідженням соціальних інтересів у соціології була колективна праця, опублікована 1987 року співробітниками Інституту соціології АН СРСР, присвячена соціальній сфері суспільства [4]. Причому симптоматичним було застереження у передмові до книжки, що “певні наукові положення і рекомендації, обґрунтовані авторами, є дискусійними” [4, с. 5]. Ясна річ, і вже в “перебу-

довні” роки генеральною лінією управління соціальною структурою суспільства залишалася проголошена ліквідація соціальної нерівності та формування соціально однорідного суспільства. Отож будь-яке втручання у з’ясування власне суті соціальної нерівності в соціалістичному суспільстві та становища різних соціальних груп у ньому залишалося вельми проблематичним або й піддавалося ідеологічному табу чи самоцензурі дослідників. Соціологи здебільшого оперували офіційною статистикою, а в емпіричному матеріалі переважала тема умов та рівня задоволеності працею як найважливішою сферою життєдіяльності. Поза увагою мимоволі залишалася проблема соціального самопочуття груп, їхнього взаємного самоцінювання та й власне специфіки їхніх інтересів.

Чи не єдине, що об’єднувало й досі об’єднує дослідників інтересу загалом, — це солідарна згода тлумачити його як практично найважливішу спонуку й осердя соціальної активності людини, її діяльності й поведінки. Дехто, приміром американський психолог К.Ізард, взагалі вважає “емоцію інтересу” вродженим феноменом, який передує “вхідним іззовні сигналам”. Г.Олпорт трактує інтерес як “ділянки найглибших рівнів мотивації” [5, с. 170], а радянський дослідник А.Ханіпов тлумачить його як всеосяжне вираження активності суб’єкта [6, с. 18].

Утім, наше завдання не лежить у площині епістемологічних пошуків. Висвітлення дослідницької проблеми у даному разі зумовлюється предметом соціології як науки (разом із предметом соціальної психології), відповідним поняттєвим апаратом і методами дослідження. Звичайно ж, передусім постає завдання визначення змісту поняття “соціальний інтерес”. Логічним кроком до його здійснення є виокремлення поняття “соціальне” з широкої категорії “суспільне”, тобто як специфічного, особливого сектора чи рівня “суспільного”. Цей рівень функціонування “суспільного” пов’язаний із виходом на конкретного, “живого” суб’єкта, індивіда чи групу, а в межах предметного поля соціології та соціальної психології — передусім на групу, на її соціальний статус, спосіб формування і відтворення, механізми внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії.

Орієнтуючись на онтологію суспільного процесу, зокрема на статусно-групове переформування в суспільстві, що переходить від одних основ ладу до інших, де генеральною лінією суспільної трансформації є відтворення приватної власності та ринкових відносин, а отже, соціальна переструктурація суспільства, саме з’ясування соціальних інтересів суспільних груп має висвітлити доволі латентний процес нового групоутворення, де економічні підвалини є далеко не єдиними. Для прикладу, зацікавлює процес поступового вивищення потреб та інтересів “нових українців” — від власне утилітаристських практик до своєрідних культурницьких моделей поведінки на рівні “світових стандартів”.

При цьому в контексті проблеми важливо зважити на включення нових механізмів міжгрупової залежності, консолідації й інтеграції; на нові форми співвідношення соціальної рівності й нерівності; на засоби групового самозахисту чи відсутність їх; на зміст почуття справедливості й несправедливості тощо.

При обґрунтуванні системи референтів-показників соціальних інтересів, поза іншим, слід залучити такі властивості/характеристики соціального інтересу, що серед них частина є спільними (родовими) з інтересами як такими, а частина — специфічними, проте всі мають бути іманентними середовищу функціонування соціальних інтересів, а саме внутрішньогруповій і міжгруповій взаємодії (солідарності/конфліктності тощо) людей.

Ідеться, зокрема, про такі характеристики:

- інтерес концентрує певний *позитивний зміст* у свідомості суб'єкта, виражає *раціонально-ціннісну орієнтацію і дію суб'єкта*;
- інтерес здійснює *селективно-вибіркову функцію* щодо умов і потреб забезпечення життєдіяльності, самореалізації індивіда (особистості) і групи, рівня їх актуалізації;
- інтерес *об'єктивується* у формах діяльності й поведінки, символізаційно-демонстративних засобах зразка, престижу тощо;
- *структурація* інтересів зумовлюється поділом і розподілом праці та статусів; формами власності; засобами та змістом спілкування і стилю життя; диспозиційними характеристиками суб'єктів взаємодії; обсягом соціального капіталу;
- соціокультурна сфера побутування інтересів уможлиблює з'ясування осередків і форм *мультикультурного групування*;
- окрема проблема — тенденції *вивищення індивідуальних і групових інтересів* до рівня загальносуспільних, національних, взаємозалежність особистісних, групових та інституціональних інтересів.

Досвід попередників й актуалізація дослідження соціальних інтересів за нових умов стимулюють модифікацію підходів до базової проблеми у вивченні інтересів, а саме проблеми взаємодії потреб та інтересів суб'єкта. Посилання лише на те, що інтереси є не що інше, як усвідомлені потреби, обмежує теоретичний пошук і гальмує практику емпіричних досліджень. Вочевидь далеко не всі об'єктивно наявні й усвідомлені потреби суб'єкта є його інтересами. Щоби вони стали інтересами, необхідні певні умови, засоби, механізми взаємодії потреб суб'єкта і навколишньої соціальної ситуації. Ідеться передусім про певну *систему потреб та інтересів* суб'єкта і про умови й рівень їх актуалізації.

З'ясування сутнісних характеристик і змісту концепту “система потреб і інтересів”, так само, як і способу функціонування цих чинників діяльності й поведінки, має передбачати не лише онтогенетичний і філогенетичний аспект їх становлення, а враховувати всю сукупність внутрішніх і зовнішніх впливів, які в цілому можуть бути представлені як ситуації формування (визрівання) і задоволення потреб та інтересів. Важливу роль відіграє, зокрема, співвідношення цих феноменів з усією системою їх як цілісним утворенням, де будь-яка зміна в певному секторі зумовлює модифікацію всієї цілісності. Причому ця модифікація може бути гармонійною, несуперечливою, а може і спричиняти напруження, навіть внутрішній конфлікт потреб та інтересів.

У разі теоретичної побудови системи потреб індивіда дослідники здебільшого вдаються до ієрархічної конструкції (рівнів, шарів, щаблів тощо),

започаткованої ще А.Маслоу. При цьому вищі рівні — тобто, зрештою, потреби самореалізації особистості — набувають чинності за умови відносного насичення нижчих рівнів, із вітальними потребами включно, задоволення яких забезпечує фізичне існування індивіда. Такий підхід, як видається, не є єдино можливим. Зокрема, перспективним може бути погляд на систему потреб (якщо вдаватися до наочно-зображувальних засобів) як на кулеподібне утворення, поверхня якого постає у вигляді різновисоких піків-потреб. Суть такого підходу полягає в тому, що система потреб індивіда розглядається в полі як зовнішніх, так і внутрішніх щодо індивіда динамічних ситуацій (зв'язків, відносин, станів тощо). Взаємодія системи потреб і ситуацій (соціального простору) їх задоволення зумовлює актуалізацію певної потреби (чи їх сукупності) на окремій ділянці системи (кулі), їх вивиснення над загальним рівнем, поворот у бік найактуальнішої в даний момент ситуації. Причому водночас із зовнішнім ситуаційним полем діє внутрішнє ситуаційне ядро суб'єкта, пов'язане з психофізіологічними, диспозиційними, ціннісно-орієнтаційними, світоглядними його характеристиками. У процесі такого перебудовування рівень актуальності решти потреб знижується, деякі з них на певний період чи й взагалі нівелюються над “горизонтом” або переходять у стан “спокою”. Зближення відстані між потребою-піком і ситуацією її задоволення й утворює ту позицію, в якій виявляється інтерес як особливий феномен.

Не слід, проте, розуміти пропонований підхід так, ніби тут ідеться про суто ситуативну позицію індивіда, позбавлену сталих, довготривалих кількісних і якісних характеристик, про відсутність провідної спрямованості та орієнтації суб'єкта, зумовленої, зрештою, найважливішими для нього соціальними цінностями. З'ясування проблеми під цим кутом зору вимагає розроблення відповідної типології соціальних ситуацій, з їхніми часовими параметрами включно. Вагомість останніх у формуванні інтересу залежить не лише від їхніх об'єктивних параметрів, а й від того значення, якого надає їм суб'єкт, а в контексті формування і реалізації соціальних інтересів — від того, якою мірою вони стимулюють перехід актуальної потреби у власне інтерес, що передбачає відповідні шляхи та засоби її реалізації. Самодостатність інтересу як явища виникає внаслідок можливості його “відриву” від первісної потреби-причини і перетворення на самоцінність життєдіяльності, життєвого процесу загалом.

Із наведених розмірковувань випливає така дефініція поняття: соціальний інтерес — це раціонально-ціннісна позиція суб'єкта (індивіда/особистості/групи/спільності) стосовно забезпечення (збереження/відтворення/удосконалення/розвитку) умов і способів своєї життєдіяльності та поведінки в суспільстві. Раціонально-ціннісна позиція суб'єкта включає в структурованій формі дві визначальні складові: (1) об'єктивно зумовлений та інтеріоризований суб'єктом соціальний статус і (2) суб'єктивну диспозиційну спрямованість на мету діяльності. Відповідно, названі складники розгортаються в систему показників соціальних інтересів суспільних груп на етапі емпіричного дослідження. При цьому особливо важливим є врахування дії об'єктивно закладеного в соціальному процесі механізму соціального порівнювання становища різних, особливо “сусідніх” [7, с. 102], груп, з

якими індивід і групи перебувають у постійній соціальній взаємодії. Саме цей механізм і забезпечує функціонування міжгрупової взаємодії, формуючи широкий конструктивний чи деструктивний простір зближень/віддалень інтересів з усіма неоднозначними наслідками цього процесу.

Література

1. Круглий стіл “Соціальні інтереси в дискурсі суспільних наук” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 2. — С. 165–195.
2. *Тихонович В.О.* Мотиви трудової активності особи. — К., 1972.
3. *Здравомыслов А.Г.* Потребности, интересы, ценности. — М., 1986.
4. Социальная сфера: совершенствование социальных отношений. — М., 1987.
5. *Изард К.* Интерес — возбуждение как фундаментальная мотивация // *Изард К.* Эмоции человека. — М., 1980.
6. *Ханипов А.Т.* Интересы как форма общественных отношений. — М., 1987.
7. *Наумова Н.Ф.* Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения // *Наумова Н.Ф.* Философия и социология личности. — М., 2006.